

LITUCHY, Barry M. *Jasenovac und der Holocaust in Jugoslawien. Analysen und Augenzeugenberichte*. Kirchheim: Verlagshaus Schlosser, 2019. 400 s. ISBN 978-3-96200-127-8

Michal Chocholatý

Rozšířené vydání knihy „Jasenovac a holocaust v Jugoslávii. Analýzy a výpovědi očitých svědků“, jež je fakticky sborníkem příspěvků několika odborníků a očitých svědků na téma holocaustu v jugoslávských zemích v období druhé světové války, se objevilo v minulém roce v německém jazyce pod redakcí Barryho M. Lituchyho. Podle něj samotného se jedná o doplněnou verzi anglicko-jazyčného vydání z roku 2006. Lituchy si je vědom toho, že tématu, jemuž se začal intenzivně věnovat v roce 1995 shromažďováním svědectví od přeživších ustašovského tábora Jasenovac, je vzhledem k jeho závažnosti věnováno v historiografii příliš málo místa. A právě ona „závažnost“ je jednou z tezí, kterou se snaží v úvodní kapitole celé knihy obhájit.

Lituchy práci strukturoval do tří částí. První je jeho vlastní zevrubný úvod do tématu, v němž diskutuje kontroverzní otázky týkající se pozadí i samotného průběhu holocaustu v Jugoslávii. Poukazuje na značné rozpory v počtu obětí Jasenovace, jež jsou důsledkem politické propagandy. V této souvislosti lze zmínit jednoho z referentů konference, Michaela Berenbauma, který ve svém příspěvku připomněl žonglování s počtem obětí Osvětími i jejich identitou (s. 118–9), to vše v rámci politických preferencí. Do téže kategorie pak patří i definice jasenovackého táborového komplexu, který Lituchy nazírá jako tábor smrti, a to v rozporu s jeho ideologickou interpretací ozývající se ze strany prochorvatsky orientovaných nacionalistů formátu Franjo Tuđman. Jeho mýtus o Jasenovaci je v knize často akcentován (např. s. 61) jako instrument chorvatské lobby, snažící se bagatelizovat, ne-li přímo popřít genocidu Srbů, realizovanou chorvatskými Ustašovci. Patrná je snaha o demaskování Tuđmanovy účelové režimní sabotáže výzkumu genocidy (v originále Völkermord, s. 106) na území Nezávislého státu Chorvatsko (dále jen NDH). V knize se lze taktéž setkat s termínem „genocida Srbů v letech 1941–1945“ (s. 193).

Výmluvný je závěr autora dalšího z příspěvků, Dragoljuba Ackoviće, který v něm poukázal na stanovisko chorvatských vládních špiček, reprezentovaných Tuđmanem, že většinu ze 40 000 jasenovackých obětí tvořili Chorvaté (s. 135). Přitom už v prosinci 1943 podala německá tajná služba do Berlína hlášení, že

v Jasenovaci bylo zlikvidováno 120 000 lidí (s. 149). A Jasenovac fungoval do dubna 1945! Někteří historici odhadují počet židovských obětí Jasenovace na 20 000–35 000, romských na 80 000–100 000 (s. 56, 138). Největší procento mezi oběťmi však tvořili Srbové. Jenže právě otázka odškodnění obětí je zřejmě jedním z důvodů, který vede k šíření kouřové clony nad historií Jasenovace. Na příkladu nechuti odškodnit romské oběti se k tomuto tématu vyjadřuje právě Acković (s. 132).

Politizaci historických otázek a „národně osvobozenecský“ boj, probíhající mezi jednotlivými národy Jugoslávie, Lituchy zasazuje do širšího historického kontextu, jehož kulminačním bodem jsou události z počátku devadesátých let. Ostatně samotná konference, jež je základním stavebním kamenem knihy, se odehrála v době, kdy především Srbsko čelilo nátlaku prozápadně orientovaného establishmentu, volajícího po uklidnění válečné situace dohořívající v bývalé Jugoslávii. Interpretace Jasenovace jako „největšího podzemního města Srbů v Chorvatsku“ (s. 56, 195) však byla nežádoucí nejen pro nedávno osamostatněné Chorvatsko.

Události z počátku devadesátých let činily z Jasenovace a represivní, na základě etnické a náboženské nesnášenlivosti fungující politiky NDH zdánlivě neaktuální, dalo by se říct přežitě téma. A nebylo se čemu divit, jelikož podobný osud potkal i mladší dějiny jugoslávských zemí, které byly v turbulentním období eroze tohoto soustátí vytěsňeny z širšího povědomí, jako tomu bylo například s Titovými tábory pro informbyrovce. Byl to však právě Tito, který předběhl Tuđmana v maření vědeckého výzkumu Jasenovace, když v šedesátých letech zastavil exhumace masových hrobů, aby tím nebyla narušena jednota a bratrství jugoslávských národů, upozorňuje Vladimír Umeljić ve svém referátu. V něm vnímá manipulaci s historickými fakty ohledně Jasenovace jako balkánskou verzi „Osvětimské lži“, jejímž nejhlasitějším zastáncem byl právě Tuđman (s. 196–7, 199). Znepokojivé je pak tvrzení, že v roce 1991 vzniknuvší samostatný stát Chorvatsko byl založen na stejném principu jako jeho ustašovský předchůdce (s. 213).

V uceleném a velice poutavém přehledu o subtilních okolnostech, jež vedly po vyhlášení Nezávislého státu Chorvatsko k instalaci promyšleného systému likvidační politiky svých odpůrců, Lituchy pátrá po případném vlivu, jaký měli nacisté na rozhodování Ustašovců v nacistickém loutkovém státě. Dochází k závěru, a to s odkazem na starší práce jiných historiků, že motivy, které vedly Ustašovce k realizaci vlastního holocaustu, jehož oběťmi se stali především Srbové, Romové a v neposlední řadě i Židé, vycházely z nacionalistických, historicky podmíněných pohnutek. Nebyly tak těsně provázané s nacistickou politikou „konečného řešení židovské otázky“, jak by se dalo z tehdejší časové, ideologické a geopolitické konstelace usuzovat. V textu se přesto objevuje řada průsečíků,

jež vnáší do vývoje událostí typické prvky importované na Balkánský poloostrov nacisty a ozkoušené jimi v první fázi holocaustu. Řeč je o plynovacích vozech, které nacisté používali na okupovaných východních územích. Lituchy oprašuje jméno méně známého tábora Semlin (srbsky Staro Sajmište), kde byly k vyhlazování tamních Židů a Romů používány právě přízračné mobilní plynové komory. Tato lokalita se dnes nachází v Srbsku, avšak v době fungování ustašovského státu spadala pod jeho správu.

Jak je patrné z odkazů uvedených v knize, toto téma není zdaleka nové. Širší veřejnosti jej však připomněla až britská forenzní archeoložka C. Sturdy-Collsová, jež v roce 2012 provedla na území bývalého semlinského tábora archeologický výzkum, iniciovaný Goldsmithsovou univerzitou v Londýně. V jasenovackém táborovém komplexu pak proběhly smrtící experimenty s cyklonem B, avšak tamní zařízení se pro tuto metodu zabíjení ukázala jako nevhodná (s. 55–6). Lituchyho práce je mimo jiné důležitá právě v tom, že klade důraz na neobyčejnou agilitu a iniciativu, které se chopili Ustašovci při likvidaci svých „odpůrců“. Odvolává se na Christophera Browninga, jenž vyvinul značné úsilí, aby zdůraznil, že právě na území bývalé Jugoslávie byl holocaust zahájen velice brzy. V knize se píše, že v létě 1941, když SS-Einsatzgruppen začínaly s vyhlazováním v Sovětském svazu, byla zde již genocida Židů, Srbů a Romů v plném proudu (s. 53). V současné době tento postřeh rozpracovává především historik Gideon Greif, jehož nová trilogie „Jasenovac – Balkánská Osvětim“, „Ustašovské konečné řešení (duben 1941) před nacistickým konečným řešením (září 1941)“ a „Alojzije Stapanic. Ustašovský vikář – konvertuj, nebo zemři. 101 důvodů, proč nemůže být Svatý“ v podstatě rozvíjí Browningovy závěry.

Další dvě části knihy jsou v podstatě přepisem příspěvků z první mezinárodní konference o Jasenovaci z roku 1997, jejímž tématem nebyl pouze jasenovacký táborový komplex, ale celá vyhlazovací politika na území bývalé Jugoslávie. Téma je zde nazíráno perspektivami odborníků mnoha společenskovedních disciplín. Jako červená nit se prací táhne odsudek římsko-katolické církve, jež podporovala své chorvatské stoupence ve vraždění Srbů, Židů a Romů (s. 213). Českému čtenáři je na téma kolaborace Vatikánu s fašismem a nacismem dostupných hned několik titulů (DESCHNER, Karlheinz. *S Bohem a fašisty. Vatikán ve spolku s Mussolinim, Francem, Hitlerem a Pavelićem*, Praha 2014; KERTZER, David I., *Papež a Mussolini. Tajemství papeže Pia XI. a vzestup fašismu v Evropě*, Brno 2017). Násilné konverze pravoslavných Srbů (s. 179) pak vybízejí k asociacím se středověkým honem na čarodějnice. Mezi nejbystriější katy jasenovackých táborů patřil kněz Drkljača a bývalý františkánský mnich Miroslav Filipović-Majstorović, kteří pro zábavu zabíjeli nožem. Druhý zmíněný odřezával ženám prsa a pohlavní orgány (s. 320–1). Totéž dělal obětem nechvalně proslulý zabiják „Ivan Hrozný“, který sloužil u treblinských plynových komor.

Jasenovac se na základě v knize umístěných výpovědí očitých svědků (nejpoutavější část) a referátů historiků jeví jako nepochybný tábor smrti, v němž byla dennodenní likvidace vězňů prováděna na „balkánský způsob“. Ten si v ničem nezadal se středověkými praktikami. Oproti nacistickým táborům, byť i v nich bylo možné setkat se s podobnými případy, Jasenovac nechvalně proslul zabíjením vězňů chladnými zbraněmi. Jeden z očitých svědků se na konferenci nechal slyšet, že ví snad o jediném výjimečném případě, kdy byl vězeň zastřelen, ostatní zabíjeli obvykle nožem (s. 321). Docházelo zde ke stínání hlav sekerou, zabíjením palicemi, topením v řece Sávě. Výlov mrtvol z této řeky se stal jednou z povinností vězňů (s. 218–9, 297). V posledních dnech války, když již byl osvobozen Bělehrad, posílali Ustašovci dolů po řece popravené vězně s cedulí obsahující vzkaz „Pozdravý do Bělehradu“ (s. 242).

I v Jasenovaci, stejně jako v nacistických vyhlazovacích táborech v Generálním gouvernementu, začali pachatelé s otevíráním masových hrobů a zpopelňováním rozkládajících se těl (s. 242). Podle odhadů antropologů se v hromadných hrobech v místě Gradina nacházelo 300 000–400 000 těl. Skupina spalovačů sestávala z vězňů, kteří v řetězech exhumovali mrtvolky z hrobů, a stejně jako v Blagovščině, Belžecu, Sobiboru či Treblince je spalovali na rostech z železničních kolejnic. Po pár dnech museli být vystřídáni novou skupinou (s. 242, 307, 319, 332, 336). Nechvalně proslulé popraviště se dnes nachází na bosenském břehu řeky Sávy, naproti největšímu z jasenovackých táborů. Z historického hlediska jej lze přirovnat především k popravišti Blagovščina, jež se nacházelo v sousedství nacistického tábora Malý Trostinec v současném Bělorusku. A stejně jako je Trostinec znám pod alternativním označením běloruská Osvětim, Jasenovac bývá někdy nazýván balkánská Osvětim, popř. jugoslávská Osvětim (s. 53). Podobnosti jsou zřejmé. Blagovščina, kde bylo zastřeleno 150 000 obětí, i Gradina, kde se předpokládá až 400 000 zabitých osob, sloužily jako hromadná popraviště, kam přicházely skupiny obětí, aniž by prošly přílehlými tábory. Z železnice, obsluhující největší jasenovacký tábor, postupovaly na přívoz, který je zavezl přímo do sektoru smrti. V Gradině se nacházelo 300 masových hrobů, dvacet metrů dlouhých, až šest metrů širokých a tři metry hlubokých.

Jasenovac, stejně jako Osvětim, byl komplexem několika táborů, vzdálených od sebe i několik kilometrů. Největší vzdálenost mezi dvěma jasenovackými tábory dosahovala kolem 36 km vzdušnou čarou. Tím, čím byl pro osvětimský táborový komplex nechvalně proslulý Birkenau (Březinka), se pro jasenovacké tábory stal stejně obávaný tábor č. III neboli Cihelna.

Ustašovské řádění se nevyhnulo ani dětem. Z některých se Ustašovci snažili rekrutovat tzv. janičáře, po vzoru muslimů, kteří v dávných dobách unášeli malé balkánské děti, aby z nich vycvičili poslušné elitní vojáky (s. 311). Jakkoli byl osud těchto dětí trpký, jiné na tom byly mnohem hůře. Mimořádně otřesné je

v knize umístěné očitě svědectví Sadika (Cadika/Braco) Danona, jenž popsal likvidaci několika set srbských a židovských dětí úderem palicí do zátylku. Ostatně Danonův příspěvek je jedním z nejsilnějších míst knihy. Nad vyličením likvidace práceneschopných vězňů v obskurní Cihelně zůstává rozum stát. Danon sugestivně líčí své pocity, když v táboře ucítil vůni grilovaného masa. Divil se, kde se na tomto místě vzal gril. Brzy se dozvěděl těžko uvěřitelnou pravdu o původu této „vůně grilovaného masa“. Do cihelny s pecemi vodili vysílené vězně, kde je nechali vysvléct a jednoho po druhém strkali pomocí speciální tyče do retorty, kde zaživa shořeli. Zkušenější vězeň ujistil šokovaného Danona, že tento způsob likvidace je zde běžnou praxí.

Není se čemu divit, že právě Danonovo svědectví je v knize umístěno hned dvakrát. Nejprve formou konferenčního příspěvku, poté s novými podrobnostmi jako navazující rozhovor. U toho však nezůstalo, neboť Danon, sefardský Žid, vydal v roce 2002, nověji v roce 2017 své vzpomínky v samostatné knize s příznačným názvem „Der Geruch von Menschenfleisch. Ein Überlebende aus dem Konzentrationslager Jasenovac berichtet“, která vyšla v nakladatelství Ahriman.

Utrpení dětí v jasenovackých táborech neznalo konce. Ve Staré Gradišce docházelo k jejich systematické likvidaci například otravami jedem. Očitá svědkyně Mara Vejnović-Smiljanić popsal další případ, jenž je oním z mnoha, které ve čtenáři vzbudí otázku: „Proč se o Jasenovaci tolik nemluví?“ Když byla v Gradišce, zatoulala se mimoděk do tamní plynové komory, kde spatřila mnoho nakupených nemocných dětí. Některé z nich umíraly, jiné byly již mrtvé. Nato přišla obsluha, která je zplynovala. Znalejšímu čtenáři se během čtení této výpovědi (mimo to, že zřejmě utrpí emoční šok) může vybavit podobnost s ústavou „eutanazie“, kde nacisté likvidovali nemocné hned několika způsoby. Nikoli pouze plynem, nýbrž jim podávali jed, stejně jako se to běžně dělo v Gradišce, kde Ustašovci sáhli po týchž metodách zabíjení dětí a jejich matek (s. 312–4).

Jeden z důvodů, proč nezaujímá Jasenovac oproti nacistickým táborům výrazné místo v historii koncentračních a vyhlazovacích táborů druhé světové války, spočívá podle Bernarda Kleina v obecném předpokladu, že takové tábory se nacházely na území Německa a okupovaného Polska (s. 362). Vladislav Jovanović přitom upozornil na fakt, že „jasenovacký holocaust“ byl zvláštní svou „trojnásobností“: zaměřoval se na Srby, Romy a Židy, přičemž nebazíroval výhradně na antisemitismu (s. 368). Zde je však namístě namítnout, že i nacistická vyhlazovací politika zahrnovala kromě Židů Romy a příslušníky východních národů (např. Poláky či Sověty), popř. Němce aj. Ostatně i v Jasenovaci byli vězněni Chorvaté. Podle Aleksandara Mošiće byl Jasenovac nejstrašnější táborem v Evropě, který dokonce předčil Mauthausen či Osvětim, ale i stalinistické lágry. Jelikož nepodléhal Inspektorátu koncentračních táborů (provozovaných nacisty), nebyla jeho posádka vázána přísnými služebními pravidly, čímž mohli

dát Ustašovci volný průchod svému sadismu. V knize se objevuje několik zpráv, v nichž nacisté podávají hlášení o mimořádné brutalitě Ustašovců (s. 125, 194).

Když už nic jiného, čtenářovu mysl jistě hluboce zasáhne popis barbarství Ustašovců v příspěvku očitého svědka Sava Delibašiće. Sám se zajímám o historii nacistických táborů, přičemž za dvacet let jsem se dočetl o mnohých zvěrstvech, jež ve mně zanechala nasmazatelnou stopu, avšak při četbě Delibašićova svědectví jsem zjistil, že i domnělé nejstrašnější činy mohou být překonány. Krutost nezná mezí, čehož jsou následující řádky důkazem. Ustašovec Alaga odřezával živým obětem části těl, než je zabil, Ljubo Miloš vyhledával těhotné ženy, kterým z břicha vyřízl plod, ten pak vyhodil do vzduchu a propíchl nožem (s. 317–8).

Někteří, jimž se podařilo přežít peklo Jasenovace, byli zlikvidováni v rámci operace Oluja v roce 1995, čistce srbského obyvatelstva na chorvatském území (s. 249). Když byl Sadik Danon dotázán, jestli vidí souvislost mezi událostmi z devadesátých let a tím, co se stalo v Jasenovaci, podal rozsáhlou odpověď ve formě historické analýzy, v níž poukázal na postavení Chorvatska a Slovinska po první světové válce. Tyto dva státy se z jeho pohledu na věc připojily ke vznikající Jugoslávii (do roku 1929 ještě jako Království Srbů, Chorvatů a Slovinců) ze zjištěných důvodů, aby nestály na straně poražených a vyhnuly se tím reparacím. Z jejich strany to byl tedy sňatek z rozumu. Pak přišla éra ustašovců. Když pak v roce 1945 dával Tito Jugoslávii dohromady, činil tak v duchu zachování oné jednoty a bratrství mezi národy. To v důsledku znamenalo, že Srby, žijící na chorvatském území, pronásledoval neustálý strach, přizívaný temnou vzpomínkou na nedávnou genocidu. Traumatizována tím byla zejména tehdejší mládež (s. 287–8). Je to velice pronikavý pohled, jenž má co nabídnout lepšímu porozumění srbsko-chorvatským vztahům ve dvacátém století. Toto přímočaré, avšak bystré konstatování, vysvětluje mnohé o chování Srbů v devadesátých letech minulého století. Nelze také zapomínat na fakt, že Bosna a Hercegovina, zřejmě nejvíce zkoušený stát ve válkách devadesátých let, se stala součástí Nezávislého státu Chorvatsko. Ten měl za cíl naložit se Srby následovně: třetinu vypudit, třetinu podrobit násilné konverzi z pravoslaví na katolictví, třetinu vyhladit (s. 287). Z bosenských muslimů byly vytvořeny dvě divize SS podporované Amínem al-Husejním, jeruzalémským muftím v exilu (s. 42). Toho nedávno prohlásil izraelský premiér Benjamin Netanjahu za našeptávače, který vnukl Hitlerovi myšlenku na fyzickou likvidaci evropského židovstva. Netanjahu si tím vysloužil ostrou kritiku ze strany izraelských historiků, poukazující na překrucování faktů. Ať tak či onak, Husejní se s Hitlerem znal a řada jeho stoupenců s nacisty spolupracovala (více o tématu v knize COLLINS, Larry – LAPIERRE, Dominique, *Ó Jeruzaléme!* Praha 1993), byť Netanjahův názor je hodně vzdálen pravdě. Tou však zůstává, že Husejní organizoval muslimské SS, přičemž znepokojuje fakt, že Alija Izetbegović, bosensko-hercegovský prezident v devadesátých letech, byl

jedním z jeho žáků (zmíněno v komentáři pod fotografií muftího ve společnosti ustašovských vládních špiček, jež je v knize umístěna). Tento kontext pak čtenáři nutně vybízí ke konstatování, že včerejší oběti se staly dnešními katy, ačkoli je nutné zdůraznit, že zvěrstev se během válek v devadesátých letech dopouštěly všechny strany. Kniha tak není pouze o Jasenovaci, ale především o tom, jak důležité je mít chuť a vůli k mezinárodní spolupráci. Bernard Klein během konference o Jasenovaci kladl důraz na to, že jejím účelem není shromáždit propagandistický materiál pro Srby, ale přiblížit se pravdě (s. 363).

Historie jugoslávských národů je výbušná a plná nepokojů. Antun Miletić, autor práce „Konzentracioni logor Jasenovac 1941–1945 Dokumenta“ napsal, že: „Celé Chorvatsko bylo Jasenovac“ (s. 33). Doslov k českému překladu knihy o Titových táborech v Jugoslávii (tedy o Golém otoku), jehož autorem je Ondřej Vojtěchovský, začíná často opakovanou větou: „Kdyby nebylo Golého otoku, celá Jugoslávie by se stala Golým otokem.“ (JEZERNIK, Božidar, *Goli otok. Titův gulag*, Praha 2020, s. 389). Jenže ona jím fakticky byla, neboť ani nikdo venku nebyl zcela na svobodě a jeho postavení se jevilo dokonce ještě těžší (Jezernik, s. 381). To samo o sobě vypovídá o bludném kruhu jugoslávských dějin. Někteří historici chápou „genocidu“ na Golém otoku jako pokračování ustašovských zločinů páchaných na Srbech, jako pečlivě plánované pokračování Jasenovace (Jezernik, s. 385). Dlužno podotknout, že Starou Gradišku, jež spadala pod centrální tábor v Jasenovaci, a kde bylo zdušeno několik tisíc dětí kyanidem (s. 238, 255), začlenili po válce Titovi stoupenci do sítě svých táborů, určených především pro politické odpůrce.

Lituchého kniha je strhující prací, kterou lze považovat za základní pramen ke studiu dějin Jasenovace a tragédie, která se odehrála na Balkánském poloostrově během druhé světové války. Zároveň slouží jako vodítko k lepšímu pochopení problematických a spletitých dějin Jugoslávie a jejích národů. Abych parafrázoval jeden z uvedených výroků: „Ačkoli konkrétní stránky knihy mohou být pro čtenáře doslova šokem, ve skutečnosti je jím vlastně celá kniha.“ Jakožto autor publikace o sektorech smrti v Treblince a Sobiboru, stejně jako dalších prací o nacistických táborech, jsem byl četbou doslova otřesen a pochyboval, zda vůbec budu schopen některé z načerpaných informací v této recenzi reprodukovat. A ne vždy jsem toho schopen byl.